

Η «ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΗ» ΤΩΝ ΕΠΙΔΙΩΞΕΩΝ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΕΝΑΤΟ ΑΙΩΝΑ

(Γενικό διάγραμμα του φαινομένου και των προβλημάτων του)*

Ο Διαφωτισμός αποτελεί ένα από τα μεγάλα κινήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας που άλλαξαν την πορεία του πολιτισμού και συνέβαλαν αποφασιστικά σε μια συνολική επανερμηνεία του παρελθόντος, ιδιαίτερα μάλιστα του ευρωπαϊκού. Με τον Διαφωτισμό και τις ιδέες του εισερχόμαστε στην εποχή της «νεωτερικότητας», ή οποία εκτείνεται ως τις μέρες μας. Μάλιστα, παρά την κριτική την οποία υφίσταται το κίνημα αυτό σε πανευρωπαϊκό επίπεδο και την άτεκμηρίωτη πολλές φορές απόρριψή του, μπορούμε να πούμε ότι ο τρόπος του σκέπτεσθαι που καθόρισαν οι διαφωτιστές προσδιορίζει ορισμένες θεμελιώδεις δομές της σύγχρονης λογικής σκέψης και γενικής κοσμοαντίληψης, σε βαθμό που το ίδιο το φυσιολογικό και αυτονόητο του φαινομένου αυτής της ιστορικής συνέχειας να μάς οδηγεί κάποτε και στο να μην την συνειδητοποιούμε επαρκώς.

Λέξεις-κλειδιά της σημερινής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, όπως δημοκρατία, κοινωνική δικαιοσύνη, καθολική εκπαίδευση, ατομική ελευθερία, κ.ά., έχουν δημιουργηθεί κατά την εποχή εκείνη, σε μιά ιστορική περίοδο δηλαδή βαθειάς κοινωνικής μεταβολής που εκδηλώθηκε με επαναστατικά κινήματα σε όληκληρη την Ευρώπη, ένα από τα όποια μπορούμε να θεωρήσουμε και την ελληνική Έπανάσταση. Οι έννοιες αυτές διαμόρφωσαν το πολιτικό και διανοητικό καθεστώς το οποίο υφίσταται έως σήμερα και εκφράζουν κατά καίριο τρόπο την κοινωνική συνείδηση του ανθρώπου των δύο τελευταίων αιώνων.

* Ανακοίνωση στο «V Convegno Nazionale di Studi Neogreci», που πραγματοποιήθηκε στη Napoli της Ιταλίας από 15-18 Μαΐου 1997. Θέμα του Συνεδρίου: *Pensiero Occidentale e Illuminismo Neogreco*.

Μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι ο Διαφωτισμός υπήρξε το πρώτο γνήσια πανευρωπαϊκό κίνημα, ένα κίνημα που γονιμοποιήθηκε από τον στοχασμό διαφόρων χωρών και από την προβληματική πολλών φιλοσόφων, επιστημόνων και λογοτεχνών, που αντιπροσωπεύουν όλο σχεδόν το φάσμα των κατά τόπους παραδόσεων και δυνατοτήτων της ευρωπαϊκής σκέψης. Γι' αυτό και ο Διαφωτισμός είναι ένα κίνημα που έγινε αποδεκτό από ολόκληρη την Ευρώπη — ανατολική και δυτική — αναδιαμορφώνοντας και τον πολιτικό χάρτη της ηπείρου. Υπάρχει, βέβαια, μια άτυχη σύμπτωση, η οποία θα έπρεπε εξ αρχής να αναφερθεί: η παράλληλη άνοδος του εθνικισμού, ακόμη και του φυλετισμού, που ουσιαστικά κατακερμάτισε την Ευρώπη, παρά τις οικουμενικές διακηρύξεις των εμπνευστών του Διαφωτισμού. Θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι όσοι ενδιαφέρονταν και μελετούσαν κατά την εποχή εκείνη τα καθεκτα της κίνησης αυτής στη Γαλλία θα πρέπει κατ' αρχήν να άπορησαν με την οικουμενικότητα της σκέψης φιλοσόφων όπως ο Ζάν-Ζακ Ρουσσώ, ο Ντιντερό και ο Βολταίρος. Παρά τη γαλλική παιδεία τους και τη σχεδόν απόλυτη πίστη τους στην προτεραιότητα των πολιτισμικών και πολιτικών δυνατοτήτων του γαλλικού έθνους και κράτους, όλοι τους έχουν την πεποίθηση ότι ενεργούν εκπροσωπώντας την ανθρωπότητα και ότι το έργο τους αποτελεί μια πολιτισμική ρήξη με το παρελθόν. Πολλές φορές αυτή η πεποίθηση αποτέλεσε ένα έσωτερικό εμπόδιο του Διαφωτισμού για την κατανόηση των επιμέρους ιδιαιτεροτήτων πολλών ευρωπαϊκών κρατών και κατ' επέκταση συνιστούσε ένα πρόβλημα για πολλούς μη Γάλλους στοχαστές — που ένστερνίστηκαν τον Διαφωτισμό —, ως προς τη διαφοροποίηση των αξιών και των θεμελιακών αρχών που έπρεπε να τις εγκλιματίσουν στην τοπική ιδιαιτερότητα των χωρών τους.

Οι Γάλλοι διαφωτιστές προέρχονταν από μιαν έντελως διαφορετική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, που χαρακτηριζόταν από γνωρίσματα κρατικής ισχύος αλλά και από προοδευτικά αυξανόμενα κοινωνικά προβλήματα — που όδηγησαν τελικά στον αναβρασμό — επί εκατόν πενήντα περίπου χρόνια, δηλαδή από τότε που κυρίως άρχισε να οικοδομείται το προεπαναστατικό γαλλικό κράτος. Στη Γαλλία υπήρχε μια ισχυρή παράδοση συγκεντρωτισμού και απολυταρχικής κρατικής εξουσίας. Ο Λουδοβίκος ο ΙΔ', ο «βασιλιάς-ήλιος», οι καρδινάλιοι Ρισελιέ και Μαζαρίνος, και ο τελευταίος βασιλιάς, Λουδοβίκος ο ΙΣ', με τη θρυλική Μαρία Άντουανέττα, είχαν δημιουργήσει πολύπλοκους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, με τους οποίους ήλεγχαν όχι μόνο το πολιτικό και κοινωνικό σύστημα αλλά και την παραγωγή γνώσης σε όλα τα επίπεδα, από την επιστημονική έρευνα έως και τη συγγραφή λογοτεχνικών έργων. Και η διαδικασία αυτή διευκολυνόταν άκριβώς από το γεγονός ότι με τη μοναρχική εξουσία διαπλεκόταν και συμμετείχε καθοριστικά

στὸν ἐλεγχὸ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς παιδείας μιὰ ἄλλη συγκεντρωτικὴ δομὴ, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία. Σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ, τὸ διανοητικὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ὅλη πνευματικὴ πορεία τοῦ Διαφωτισμοῦ διαμορφώθηκαν ὡς ἀντιθετικὴ πράξις πρὸς τὸν πολιτικοκοινωνικὸ ρόλο καὶ τὴν κοσμοθεωρητικὴ στάση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὡς μὴν ξεχνοῦμε, ἄλλωστε, ὅτι μέσα στὰ θεσμικὰ μορφωτικὰ πλαίσια καὶ στὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν ἀρχικὰ ἀνατραφεῖ οἱ περισσότεροὶ διαφωτιστές. Καὶ ἀντέδρασαν, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ταχύτερη ἢ βραδύτερη συνειδησιακὴ διεργασία, στοὺς καταπιεστικούς μηχανισμούς της καὶ στὴν ὅλη νοοτροπία ποὺ αὐτὴ ἐξέφραζε.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, μετὰ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ συντηρητικὴ καὶ καταδυναστευτικὴ. Οἱ διώξεις ἐναντίον τῶν ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων, ὅπως ὁ Γαλιλαῖος καὶ ὁ Καρτέσιος, ἤδη κατὰ τὸν προηγούμενον (δέκατο ἔβδομο) αἰῶνα, εἶχαν δημιουργήσει ἕνα κλίμα φόβου ἀλλὰ καὶ ἐπαναστατικότητας πρὸς κάθε μορφὴ ἐξουσίας. Παράλληλα, ἡ ἔντονη παρουσία τῶν Ἰησουιτῶν στὴ Γαλλία, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν προληπτικὴ λογοκρισία ἐπάνω σὲ κάθε εἶδος γραπτοῦ λόγου, ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα δημιουργεῖ ἔντονες ἀντιδράσεις καὶ ριζικὲς ἀμφισβητήσεις. Οἱ Γάλλοι Ἰησουίτες, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν προετοιμασία τοῦ κοινωνικοῦ μηνύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἐκδηλώθηκε μὲ μιὰ δυσπιστία πρὸς τὴν ὑπάρχουσα τάξη, ἀκρόμῃ καὶ πρὸς τὸν ἴδιον τὸν πολιτισμὸ ὡς σύστημα ποὺ καταπιέζει τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ παραφθείρει τὴ γνησιότητά της. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ὅπου ἐμφανίζεται καὶ ἀκμάζει ἡ ἐξιδανικευτικὴ εἰκόνα τοῦ «ἀγαθοῦ ἀγρίου», μιὰ εἰκόνα ποὺ βρῆκε τὴ λογοτεχνικὴ ἀξιοποίησή της στὸν *Robinson Crusoe* (1719) τοῦ Daniel Defoe καὶ τὴ συστηματικότερη θεωρητικὴ θεμελίωσή της στὰ κείμενα τοῦ Ζάν-Ζακ Ρουσσώ.

Βέβαια οἱ Γάλλοι διαφωτιστὲς ἀπέβλεπαν στὴν ἀντικατάσταση τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων μὲ μιὰν ἄλλη τάξη, πολὺ πιὸ ἐλεγχόμενη καὶ περισσότερο προβλέψιμη. Σκοπὸς τῆς κοινωνικῆς κριτικῆς τοὺς ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση ἐνὸς κράτους ὅπου ὅλα θὰ λειτουργοῦσαν μὲ τρόπο ὀρθολογικὸ καὶ ἡ ἐξουσία θὰ φρόντιζε μὲ ἀμεροληψία γιὰ τὴν εὐημερία καὶ τὴν εὐμάρεια τῶν πολιτῶν. Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοὺς δὲν διαφοροποιοῦνταν ριζικὰ ἀπὸ τὴ σκέψη τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας ποὺ ἐνστερνίστηκαν τὸ μήνυμά τους. Παίρνοντας ὡς πρότυπο τὴν Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1775-1783, ὁραματίστηκαν τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς κράτους δικαίου, ἰσονομίας καὶ ἰσοπολιτείας, ὅπως οἱ ἀξίες αὐτὲς ἐκφράζονταν τότε ἀπὸ τὸ σύνθημα τοῦ ἐλευθεροῦ τεκτονισμοῦ: Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφότης. Τὸ σύνθημα ἀνακεφαλαίωσε τὴν πολιτικὴ παγκοσμιότητα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ προσέδωσε στὴ φιλοσοφία του μιὰ κοινωνικὴ διάσταση ποὺ τὴν εἶχε χάσει ἀπὸ καιρὸ ἡ φιλοσοφικὴ διάνοηση.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθόρισαν καὶ τὴ μεγάλη διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ. Πράγματι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἐκδόσης τῆς γαλλικῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* (1725), οἱ γνῶμες ποὺ ἐκφράζονταν ἐκεῖ σχετικὰ μὲ τις ἀλλαγὰς ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν στὴ σκέψη καὶ στὴν κοινωνία ἀπλώθηκαν πολὺ γρήγορα σὲ ὁλόκληρη τὴν εὐρωπαϊκὴ ἡπειρο, ἀκόμη καὶ στὸν χῶρο τῶν ἀποικιῶν, ὅπου φαίνεται ὅτι ἄρχισαν νὰ βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος, μὲ τοπικὲς ἐπαναστάσεις καὶ μὲ τὴ σταδιακὴ ἀποτίναξή τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν. Αὐτὸ ὀφειλόταν, σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ, στὶς κατὰλληλες γενικότερες συγκυρίες καὶ βασικὰ στὴ στασιμότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον ἀπὸ ἄποψη κοινωνικῆ. Ὁ πλοῦτος τῶν ἀποικιῶν, ποὺ εἶχε εἰσερεύσει στὴν Εὐρώπη, εἶχε ἐπιδεινώσει τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, ἀντὶ νὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυσή του. Συγκεντρωμένος στὰ χέρια μιᾶς ἀπληστής ἀριστοκρατίας, δὲν ἐπενδύονταν σὲ παραγωγικὰ ἔργα καὶ δὲν πρόσφερε καμιά λύση στὸ πρόβλημα τῆς αὐξανόμενης κοινωνικῆς ἀνισότητος.

Παράλληλα, ἡ κοινωνικὴ δυσἀρέσκεια στὴ Γαλλία εἶχε λάβει ἐξ ἀρχῆς μιὰν ἀντιεξουσιαστικὴ κατεύθυνση, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας ἐπιχειροῦσε συνεχῶς νὰ σταματήσει κάθε προσπάθεια μεταρρύθμισης ποὺ θὰ ἐπέτρεπε μιὰ μερικὴ ἀνακατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς, συνεπῶς, εἶχε ἀπὸ τὴ γένεσή του ἕναν χαρακτήρα ποὺ ὡδηγοῦσε στὴν ἐμπρακτὴ κοινωνικὴ ἐπαναστατικὴτητα καὶ δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ ἕνα φιλοσοφικὸ κίνημα, μολονότι οἱ βασικὲς του ἀντιλήψεις διατυπώθηκαν ἀπὸ φιλοσόφους καὶ λογοτέχνες. Ἡ μεταφορὰ του, ὅμως, σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Εὐρώπης δημιούργησε ποικίλες ἀντιδράσεις καὶ ἔδωσε πολὺμορφες ἀπαντήσεις στὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε. Στὴ Ρωσία, λ.χ., ὁ Διαφωτισμὸς ἔγινε γιὰ ἕνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ἐπίσημη φιλοσοφία τοῦ κράτους, μὲ τὴ Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ καὶ τοὺς διαδόχους της, μολονότι δὲν ἄγγιξε καθόλου τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ τις βασικὲς αἰτίες τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε καὶ γιὰ τὴν Πρωσία καὶ τὸν Μεγάλον Φρειδερίκον, ὅπου μάλιστα ἡ οἰκειοποίηση τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία δημιούργησε καὶ πολλὰς ὑποψίες στὸν πληθυσμὸ ὡς πρὸς τὴ γνησιότητα καὶ τὴν εἰλικρίνεια τοῦ φιλελευθερισμοῦ αὐτοῦ. Κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, στοὺς γερμανόφωνους πληθυσμούς, μόνο τὸ αἷτημα τοῦ σοσιαλισμοῦ θὰ δημιουργήσει τὴν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ καὶ ἀναδιάρθρωση, ποὺ θὰ ὡδηγήσει σὲ ἐπαναστάσεις καὶ ἀνατροπὰς —ἔστω καὶ πρόσκαιρες— τοῦ καθεστώτος.

Ἡ ἐπαναστατικὴ (ἄεργη) δὲν σημειώθηκε στὴν Ἀγγλία, τὴν πλέον ἀναπτυγμένη χώρα τῆς ἐποχῆς, συνδυαστικὰ ἀπὸ ἄποψη πολιτικῆ, οἰκονομικῆ καὶ τεχνολογικῆ, κυρίως γιὰτὶ μιὰ βασικὴ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἐκεῖ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα καὶ ἔκτοτε οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις προχωροῦσαν μὲ ρυθμούς ἄλλοτε σχετικὰ ἐπαρκεῖς καὶ

ἄλλοτε ἀσθενεῖς, ἀλλὰ πάντως ὑπαρκτοὺς — καὶ λιγότερο, βέβαια, γιὰ τὴν ἄριστοκρατικὴν τάξιν τῆς χώρας αὐτῆς κράτησε μιὰ πολὺ ἐπιφυλακτικὴ στάση ἀπέναντι στὶς ἰδέες τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ περνοῦσαν τὰ Στενὰ τῆς Μάγχης. Ἀλλωστε, οἱ ἀγγλικὲς ἀποικίες, μὲ τὸν ἀπεριόριστο ἀνεφοδιασμό σὲ πρῶτες ὕλες ποὺ παρῆχαν, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ ὥστε νὰ μὴν διασαλευεῖται ἡ κοινωνικὴ τάξις σὲ ὅλη τὴ ναυτικὴ αὐτοκρατορία. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικόν, ὅτι ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν (1783) ἡ Ἀγγλία θὰ διατηρήσει τὴν κοινωνικὴ τῆς «ἰσορροπία». Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς Ἀγγλίας θὰ φθάσει, ἀπὸ ὁρισμένες ἀπόψεις, σὲ μεγαλύτερη ὀξύτητα τὸν δέκατο ἑνατὸ αἰῶνα ἀπὸ ἐκείνην ποὺ παρουσίαζε τὸν δέκατο ὀγδοο. Ἀλλὰ τότε πιά οἱ τεράστιες ταξικὲς ἀνισότητες εἶχαν διαμορφωθεῖ μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ἥδη ἀστικοποιημένη σὲ μεγάλο βαθμό, μὲ προχωρημένη τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ὅποτε ἄρχισαν νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ σταδιακὲς μεταρρυθμιστικὲς ἐξελίξεις, χωρὶς χρονικὰ «συμπυκνωμένη» ἐξέγερσις καὶ ὀλικὲς ἀνατροπές. Ἔτσι, καὶ ὁ Διαφωτισμὸς θὰ διαποτίσει βαθμιαίᾳ καὶ μὲ γνωρίσματα ἡπίας ἐπαναστατικότητας τοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμούς, τὴν ἐκπαιδευτικὴν μεταρρύθμισις καὶ τὴν φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σκέψιν τῆς Ἀγγλίας τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα.

Ἡ μεταφορὰ τῆς ἐξελεγμένης δυτικῆς παιδείας καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα ἀποκλήθηκε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ (1748-1833), τὸν κορυφαῖο τῆς κίνησις, *μετακένωσις*¹. Καὶ θὰ πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ τὴν ἐξετάσουμε μέσα στὸ γενικότερο εὐρωπαϊκὸ πλαίσιο, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εὐρεῖα ἐκβιομηχάνισις καὶ τὴν ἀστικοποίησις τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα. Διότι μέσα στὸ

1. Ἡ πρώτη γραπτὴ χρῆσις τοῦ ὅρου εἶναι πιθανότατα αὐτὴ ποὺ συναντοῦμε στὴν ὑπ' ἀριθ. 534 ἐπιστολὴν τοῦ «Πρὸς τοὺς εὐγενεστάτους τῆς ἐν Χίῳ τῶν ἐπιστημῶν σχολῆς ἐπιτρόπους» («Ἐκ Παρισίου 4 Νοεμβρίου 1821»): βλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία*, τόμος τρίτος 1810-1816, «Ὁμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Ἀθήνα 1979, σελ. 153-157. Γιά τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἔννοιας βλ. ἐπίσης τὰ *Προλεγόμενα* τοῦ 5' τόμου τῆς ἔκδοσις τῶν *Βίων* τοῦ Πλουτάρχου (1814), στὴ συγκεντρωτικὴ ἔκδοσις *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων, καὶ τινων Συγγραμμάτων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῖ*, τόμ. Α' (1833), φωτοανατυπωμένη σήμερα: Ἀδαμαντίου Κοραῖ, *Προλεγόμενα* στοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του, τόμ. Α', Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρᾶ, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1984, σελ. 561-564 καὶ 567. Καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, πέμπτη ἔκδοσις, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1989 [Νεοελληνικὰ Μελετήματα, 2], *passim*. Alexandros Papaderos, *Metakinesis. Griechenlands kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos*. Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1970.

πλέγμα αὐτῶν τῶν σχέσεων θὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε τί πραγματικά «δανείστηκαν» οἱ εκπρόσωποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ διανόηση καὶ τί τελικὰ ἀπέφυγαν νὰ συμπεριλάβουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ του παρακαταθήκη. Ἀναμφίβολα, ἡ μετακένωση ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων ἦταν κυρίως μιὰ πρόσληψη, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ὁρισμένων στοιχείων τῆς γαλλικῆς παιδείας ποὺ μπορούσαν νὰ ἐγκλιματιστοῦν στὴν ὑπάρχουσα παράδοση τῆς Ἑλλάδας· μιὰ παράδοση σταθερὰ προσανατολισμένη πρὸς τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παιδεία, ἀλλὰ πάντοτε μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς χριστιανικῆς ἐκπαίδευσης.

Ἡ ἐλληνικὴ πραγματικότητα ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Γαλλία. Τὸ πρῶτο καὶ κύριο στοιχεῖο ποὺ ἀπουσίαζε ἦταν μιὰ ὁργανωμένη παιδεία, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε, μὲ ἓνα εἰδικευμένο προσωπικὸ, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὰ νέα δεδομένα τῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ τὰ ἐνσωματώσει ὁμαλὰ σὲ ἓνα διδακτικὸ πρόγραμμα. Γνωρίζουμε ὅτι τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἔλλειψη ἐπαρκοῦς ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος κατανόησε πρῶτος ὁ εἰσηγητὴς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806). Εἶναι γνωστὲς οἱ περιπέτειες αὐτοῦ τοῦ φωτισμένου ἱερέα, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐκσυγχρονίσει τὴ διδακτέα ὕλη τῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων ἐνσωματώνοντας τὰ πορίσματα τῶν νέων ἐπιστημῶν. Παράλληλα, ὁ Βούλγαρις ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ προσπάθησε νὰ καλύψει τὸ κενὸ ἀνώτερων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων στὸν ἐλληνικὸ χῶρο μὲ τὴ δημιουργίαν τῆς πιδ σημαντικῆς σχολῆς τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα, τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς. Τὸ τέλος, ὅμως, τῆς προσπάθειάς του συνιστᾷ καὶ τὴν πρώτη ἀποτυχία τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ ἔδαφος τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου. Ἐκτοτε ὁ ἐλληνικὸς Διαφωτισμὸς θὰ βρεῖ τοὺς σημαντικότερους εκπροσώπους του ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὅπου καὶ ἡ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε λιγότερο ἰσχυρὴ καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς παροικίες τῆς Διασπορᾶς εἶχαν ἀναπτύξει ἓνα φιλελεύθερο πνεῦμα, ποὺ δὲν ἀνεχόταν τὴν ποδηγέτηση ἀπὸ ἓναν κλῆρο ποὺ ἦταν σὲ ἓνα ὑψηλότατο ποσοστὸ τοῦ ἀμόρφωτος. Τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα, ἐξάλλου, τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ κλήρου, τὸ συνειδητοποίησε πολὺ καλὰ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις καὶ γι' αὐτὸ σκοπὸς τῆς Ἀθωνιάδος ὑπῆρξε κυρίως ἡ ἐπιμόρφωση τῶν κληρικῶν. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρησαν, ἄλλωστε, καὶ ἄλλοι στοχαστὲς τοῦ ὕστερου δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα, ὅπως ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, κ.ἄ. Κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, ὅμως, τὰ πράγματα θὰ ἀλλάξουν. Κύριος ἀποδέκτης τῶν νέων ἰδεῶν δὲν θὰ εἶναι, πλέον, ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ λειτουργοὶ της, οἱ ὁποῖοι, ἄλλωστε, θὰ περάσουν στὴν ἀντεπίθεση μὲ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ἀλλὰ οἱ μορφωμένοι ἄστοι τῆς Βιέννης, τῶν Παρισίων, τῆς Βενετίας, τῆς Τεργέστης καὶ τῶν παρίστρων ἡγεμονιῶν.

Μὲ πυρήνα τὶς ἀνάγκες τοῦ νέου αὐτοῦ κοινοῦ θὰ δημιουργηθοῦν τὰ λογο-τεχνικά καὶ πολιτικά περιοδικὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰώνα, μὲ ἀντιπροσωπευτικότερο τὸ περιοδικὸ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (1811-1821). Στὶς σελίδες τοὺς θὰ καταγραφοῦν οἱ μεγάλες διαμάχες συντηρητικῶν καὶ διαφωτιστῶν, καὶ μὲ αὐτὰ θὰ ἐκφρασθεῖ ἡ οὐσιαστικὰ πρώτη μὴ θρησκευτικὴ πνευματικὴ κίνηση στὴν Ἑλλάδα. Στὸ ἐξωτερικόν, ὅπου ἐκδίδονταν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ αὐτὰ καὶ οἱ ἀνάλογες ἐφημερίδες, ὁ ἔλεγχος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἦταν ἄμεσος καὶ «ἀποτελεσματικός» σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συνέβαινε στὰ κέντρα τῆς κυρίως Ἑλλάδας, ὅπως στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Σμύρνη, ὅπου ὁ ἔλεγχος τῆς Ἐκκλησίας ἦταν σχεδὸν ἀπόλυτος καὶ ὁρισμένες φορὲς ὀδήγησε ἀκόμη καὶ στὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας σχολείων, ὅπως συνέβη λ.χ. στὴ Σμύρνη, μὲ τὴ βίαιη διακοπὴ τῆς λειτουργίας καὶ τὴ διάλυση τοῦ «κοραϊκοῦ» Φιλολογικοῦ Γυμνασίου (1819)².

Τὸ Πατριαρχεῖο, βέβαια, δὲν ἦταν κατ' ἀρχὴν ἐχθρικό πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση, ἀλλὰ ἦταν ἀναμφισβήτητα τρομοκρατημένο ἀπὸ τὴν ὁλοένα αὐξανόμενη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σύνδεση τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ κοινωνικοῦ στοχασμοῦ μὲ τὴν ἀθεϊστικὴ καὶ ὕλιστικὴ φιλοσοφία καὶ γενικότερη κοσμοαντίληψη. Μιὰ σύνδεση ποὺ προέκυπτε εἴτε πραγματικὰ καὶ λογικά, μέσα ἀπὸ τὸν τρόπο ἔρευνας καὶ σκέψης συγκεκριμένων ἐπιστημόνων, εἴτε «ἰδεολογικά», ὡς περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς ὅλης ἐπιστημονικῆς καὶ κοσμοθεωρητικῆς κίνησης. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι, πέρα ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν «ἐξ ἀποκαλύψεως» ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ στὴν «κοσμικὴ» γνῶση γενικά, ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ μιὰ σειρά εἰδικότερων ἱστορικῶν λόγων. Ὅπως ἡ ἀτυχία τῆς νὰ συναντηθεῖ μὲ «πρωτόγονες» μορφές φυσιοκρατίας καὶ μὲ ἕνα νεανικὰ ἐπιθετικὸ ἀντιμεταφυσικὸ πνεῦμα, ἡ ἀνετοιμότητά τῆς νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι οἱ προτάσεις τῆς ἐπιστήμης μιᾶς ἐποχῆς δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ὁριστικές, ἡ ἄγνοια καὶ ἡ παραπληροφόρησή τῆς καὶ ἡ ἀδυναμία τῶν πλείστων τότε ἐκπροσώπων τῆς νὰ προκαλέσουν ἕναν διάλογο Ὁρθοδοξίας καὶ ἐπιστήμης σὲ ἐπίπεδο ὕψους γνωσιοθεωρίας καὶ ἔσχατων ὄντολογικῶν ἐρωτημάτων. Μὲ ἄλλα λόγια, γονιμότερος θὰ ἦταν ἕνας διάλογος τῆς Θεολογίας ὄχι μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες ἀλλὰ μὲ τὴ θεωρίαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ γνωσιολογικὰ ἀσθενὴ καὶ μάλιστα σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐκδυτικισμένη ἐκκλησιαστικὴ διανόηση ἔλειπαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τέτοιες

2. Βλ. σχετικὰ Φίλιππος Ἡλιού, *Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου, Πορεία*, Ἀθῆνα 1988, ἰδίως σελ. 72 καὶ σημ. 106 καὶ *passim*.

αναζητήσεις. Παγιδευμένοι, εξάλλου, οι έκκλησιαστικοί σε μία σχολαστική έκδοχή της λογικής του Ἀριστοτέλη και σε μία κοσμοαντίληψη κυρίως του «γράφματος» και πολύ λιγότερο του «πνεύματος», δεν μπορούσαν να διακρίνουν τη νέα πραγματικότητα που γεννιόταν σε όλοκληρη την Εὐρώπη κατά την εποχή αυτή και που βασιζόταν κυρίως στη χρήση της τεχνολογίας για παραγωγικούς σκοπούς. Για αιώνες, εξάλλου, σε όλοκληρη την Ἀνατολή ή τεχνολογική παράδοση δεν υπήρξε ιδιαίτερα εὐπρόσδεκτη και ἡ εὐρεία χρησιμοποίησή της δεν στάθηκε δυνατή. Ἦταν —θά ἔλεγε κανείς— ἕνα ζήτημα νοοτροπίας, μία υπόθεση που ξεκινούσε ἐνμέρει ἀπὸ τὸν τρόπο που εἶδαν τὴν τεχνολογία οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες και προπαντὸς συνιστοῦσε τὴ συνέχεια μιᾶς μεσαιωνικῆς παράδοσης, χωρίς νὰ ἔχει ἀφομοιώσει τὸ νόημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπανάστασης που ἄρχισε κυρίως τὸν δέκατο ἑβδομο αἰώνα, μὲ ὁλοένα ἐπιταχυνόμενη πορεία πρὸς τὶς ἐφαρμογές (τὸ *nam et ipsa scientia potestas est* [=«ἡ ἐπιστήμη εἶναι δύναμη»] τοῦ Francis Bacon (1561-1626) ἔμνευε ἔξω ἀπὸ τὶς κεντρικὲς κατευθύνσεις και τὶς ἀξίες τῆς παράδοσης αὐτῆς).

Ἡ δυτικὴ Εὐρώπη, βέβαια, προχώρησε σε μιὰ γρήγορη ἐνσωμάτωση τῆς τεχνολογικῆς προόδου στὸ σύστημα τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐνσωμάτωση αὐτὴ θὰ ὀδηγήσει στὴ μεγάλη βιομηχανικὴ ἐκρηξὴ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἦταν δυνατό νὰ συμβεῖ στὴν Ἑλλάδα γιὰ πολλοὺς εὐνόητους λόγους, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ Διαφωτισμός, ὅταν ἀρχίσει νὰ κάνει τὴ συστηματικὴ παρουσία του μὲ τὸν Κοραΐ και τοὺς ὁπαδοὺς του, νὰ βρεθεῖ ὅπωςδήποτε περιορισμένος μέσα σε ἕνα μικρὸ τμήμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, που μπορούσε νὰ προσλάβει πληρέστερα τὰ μηνύματά του, και νὰ μὴ ἐπηρεάσει πολλαπλὰ και εὐρύτερα στρώματα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀπομόνωση αὐτὴ θὰ ὀδηγήσει στὴ σταδιακὴ ἀνάσχεσή του, ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς³, μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ὁ Διαφωτισμός εἶχε ἀπολέσει πλέον τὴ ριζοσπαστικὴ του δύναμη, ἀρκετοὶ ἐκπρόσωποί του τράπηκαν πρὸς συντηρητικότερες θέσεις και πρακτικὲς, συγχωνεύθηκε μὲ ρομαντικὲς και ἔθνοκεντρικὲς-μεγαλοϊδεατικὲς τάσεις και ἐνσωματώθηκε σοβαρὰ ἀλλοιωμένος στὴν πνευματικὴ ἐξουσία και στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία. Ἐπιβιώσεις τοῦ γνήσιου κοινωνικοπολιτικοῦ και πνευματικοῦ χαρακτήρα του δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τὴ μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα, ἀλλὰ ἡ δράση τους και τὰ ἀποτελέσματά της δὲν μπορούσαν πιὰ παρὰ νὰ εἶναι ἀπο-

3. Βλ., λόγου χάρι, Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ και ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος», στὸν σύμμεικο τόμο «Δημοσιευμάτων Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν»: Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τῶν νεοελλήνων συγγραφέων, Ἀθῆνα 1977, σελ. 43-65 (=Κ. Θ. Δημαρᾶς, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, ὅ.π., σελ. 391-410 και 517-518).

σπασματικά ἢ καὶ ἀντιφατικά, δηλαδή νὰ ἐναλλάσσονται εὐκόλα μὲ ἐκδηλώσεις συντηρητισμοῦ καὶ μιᾶς γενικότερης δυσκαμψίας.

‘Οσοῦτο, κατὰ τὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ‘Επανάσταση χρόνια οἱ συνθῆκες καὶ οἱ περιστάσεις εἶναι ἐντελῶς διαφορετικές. Οἱ ‘Ελληνες διανοούμενοι εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ μιὰν ἰδεολογία, ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐρμηνεύσουν — ἀρνητικά καὶ ἀνατρεπτικά — τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς Τουρκοκρατίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἔγινε προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ ἡ ἔλλειψη ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μὲ μιὰν αὐξημένη παραγωγή μεταφράσεων, οἱ ὁποῖες θὰ ἔφεραν τὴν «ἐγγράμματα» μερίδα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ ἐπιστήμη. Οἱ μεταφράσεις αὐτὲς δημιούργησαν τὶς γέφυρες ποὺ χρειαζόνταν γιὰ νὰ μπορέσει πρὶν ἂπ’ ὅλα νὰ ἐνημερωθεῖ ὁ λαὸς γιὰ τὰ τεκταινόμενα στὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ νὰ ἀρχίσει ἔτσι νὰ ὑπονομεύεται ἡ συνεργασία Πατριαρχεῖου καὶ κυριάρχων κοινωνικῶν δυνάμεων. Πράγματι, οἱ ἐπαναστατικὲς συνθῆκες τοῦ 1821 θὰ ἀναγκάσουν τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ἐπανεντιμῇσιν τὴ στάση του καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ὁλόκληρου τοῦ δέκατου ἑνταίου αἰῶνα θὰ ἀποφύγει τὴν ἀνάμειξή του σὲ ἐπιστημονικὰ ζητήματα.

Μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ ἄλλαξε — ριζικά, θὰ λέγαμε — ὁ τρόπος ἀντιμετώπισης τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λογιόσυνη. ‘Ο Χίος σοφός, μὲ τὸ περίφημο «Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν ‘Ελλάδι» (1803), γραμμένο στὰ γαλλικά⁴, θὰ ἀνοίξει μιὰ νέα περίοδο στοχασμοῦ γιὰ τὴ χώρα μας, ἐπιχειρώντας νὰ συσχετίσει τὸ ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας της μὲ τὴν ποιότητα τῆς πολιτικῆς της διοίκησης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Κοραῖς κατόρθωσε νὰ διακρίνει τὴ ρίζα τῶν βασικῶν προβλημάτων, ποὺ ἦταν ἡ ἔλλειψη ὑποδομῆς γιὰ τὴ διάδοση τῆς γνώσης. Πιστὸς στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἱκανότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων νὰ μορφώνονται καὶ νὰ βελτιώνονται, ὁ Κοραῖς ὑποστήριξε μὲ θερμὴ ὅτι ἡ μόρφωση μποροῦσε νὰ μεταβάλλει ριζικὰ τὴν πραγματικότητα πρὸς τὸ καλύτερο. Γιὰ τοῦτο στὸ «Ὑπόμνημά» του συσχέτισε τὴν ὕλική ἀνοδο τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μὲ τὴ διανοητικὴ δυνατότητά της νὰ προσλαμβάνει τὶς ἐξελεγμένους ἰδέες ποὺ προέκυπταν πλούσιες μέσα στὸ εὐρωπαϊκὸ πνευματικὸ γίγνεσθαι⁵.

4. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803)*. Par Coray, Docteur en Médecine, et Membre de la dite Société. Γιὰ τὰ ἐκδοτικὰ καθέκαστα τοῦ κειμένου αὐτοῦ, βλ. Ἀθανασίου Χατζηδῆμου, «Τὸ “Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν ‘Ελλάδι» τοῦ Α. Κοραῖ καὶ οἱ δύο πρῶτες ἐκδόσεις του», ‘Ο ‘Ερανιστής, τόμ. 3 (1965), σελ. 89-96.

5. Γιὰ τὶς φιλοσοφικὰς ἰδέες τοῦ Κοραῖ καὶ τὶς ὀφειλές του στὸν γαλλικὸ Διαφωτισμό,

Ταυτόχρονα, για τὸν Κοραῖ ἡ ἐκπαίδευση θὰ ὀδηγοῦσε ἀναπόφευκτα στὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης γιὰ ἀπελευθέρωση. Μὲ κριτήριο, ἐπομένως, τὶς πραγματικὲς ἀνάγκες καὶ τὶς ρεαλιστικὲς προτεραιότητες ποὺ καθόριζε ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς, ἐνδιαφέρθηκε πρῶτιστα γιὰ τὴν πρακτικὴ χρησιμότητα τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσης καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πρωτότυπης ἔρευνας σ' αὐτὰ τὰ πεδία, πιστεύοντας προφανῶς ὅτι ἡ δευτέρη δυνατότητα θὰ μπορούσε νὰ δημιουργηθεῖ στὴν Ἑλλάδα μόνο σὲ ἓνα ἀπώτερο μέλλον. Ὡς θυμόμαστε πάντα ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἱατρικῆς (ὅπου εἶχε ἤδη ἀποδείξει τὴν ἱκανότητά του γιὰ ἀνάληψη ἐρευνητικοῦ ἔργου) ὀφειλόταν στὴν πρόταξη τῶν ἐθνικῶν ἀναγκῶν καὶ κατ' ἐπέκταση σήμαινε καὶ τὴν προσαρμογὴ τῆς ἐργασίας του στὴν «πρακτικὴ» αὐτὴν ἐκπαιδευτικὴ προτεραιότητα. Καθαρὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστημονικὴ γνώση θὰ συναντήσουμε μόνο στὸ ἔργο τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου (1762-1824) καὶ τοῦ Ἀθανασίου Ψαλῖδα (1767-1829), ὅπου ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς ἀποκτᾷ τόση αὐτοπεποίθηση, ὥστε νὰ προτείνει καὶ ἐρμηνευτικὲς ἀρχὲς καί, τέλος, νὰ καταλήγει σὲ μεταφυσικὲς προτάσεις. Μὲ τὸν Κοραῖ ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς διατηροῦσε τὸν «ἐκπαιδευτικὸν» καὶ φιλογολικὸν του χαρακτήρα. Τὸ πρόσθετο εὐτύχημα ὅμως, πέρα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ προσφορά, εἶναι ὅτι, ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ φιλογολικοῦ ἔργου, τὸ πρόγραμμα τῆς ἀμεσότερα «κοινωνικῆς» συγγραφικῆς δράσης δὲν ἐμπόδιζε πιά τὴν ἐκδήλωση τῆς ἐπιστημονικῆς δεινότητος τοῦ «εἰδικοῦ» Κοραῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καρποφορήσει πλουσιότατα μιὰ ἐξαιρετικὴ ἐρμηνευτικὴ-διορθωτικὴ σκέψη. Ἀπὸ γενικότερη ἄποψη, πάντως, βρισκόταν πλησιέστερα στοὺς σκοποὺς καὶ στὴν ἴδια τὴν ἰδιοσυγκρασία του ὁ Βολταῖρος ἀπὸ ὅ,τι ὁ Νταλαμπέρ ἢ ὁ Λαπλὰς. Συνεπῶς, ὁ διαφωτισμὸς ποὺ εἰσηγήθηκε ἐστιαζόταν στὴν ἐκπαίδευση καὶ ἐπικεντρωνόταν στὴν ἐκλαίκευση γνώσεων. Τὸ πρόβλημα τῆς παραγωγῆς νέων γνώσεων μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἀνυψήθηκε ἀπὸ τὸν Κοραῖ. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως ἄστοχο νὰ προσθέσουμε ὅτι μὲ τὴν γενικότερη θεωρίαν καὶ μεθοδολογίαν τῆς γνώσης ὑπάρχει μιὰ ἔμμεση σχέση του, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν στέρεο ὀρθολογισμό του καὶ ἀπὸ τὴν βαθεῖαν ἐπίγνωση τῆς ἀμφίδρομης ἐξάρτησης ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες.

Ἀλλὰ καὶ ἀνεξάρτητα πιά ἀπὸ αὐτὸν τὸν σκόπιμο καὶ δυναμικὸ πρακτικισμό τοῦ Κοραῖ, ὅσο προχωροῦσε ὁ δέκατος ἑνατος αἰώνας, καὶ προπαντὸς βέβαια μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ μετακένωση ἀποκοτοῦσε τὸν χαρακτήρα ἐνὸς μετριοπαθέστερου σκοποῦ, μὲ βασικὸ περιεχόμενο τὸν ἐκπαιδευτικὸν καὶ πολι-

βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, Ἐκδόσεις Θεμέλιο, [Ἀθήνα 1988], σελ. 201-212 καὶ ἰδίως 206-211.

τικό ἐκσυγχρονισμό, καὶ ἔχανε ὁλοένα περισσότερο τὴ ριζοτομικὴ τῆς ὁρμῆς, τὶς ἀντιθρησκευτικὲς τῆς παραμέτρους καὶ τὴ σχέση τῆς μὲ τὸν ἄκρατο φιλοσοφικό καὶ ἐπιστημονικό ὀρθολογισμό. Καθὼς ἐξαρχῆς ὁ νεοελληνικός Διαφωτισμός δὲν διέθετε τὴ δυνατότητα παραγωγῆς καθ'αυτὸ πρωτότυπης ἐπιστημονικῆς σκέψης καί, ἐξἄλλου, δὲν φιλοδοξοῦσε νὰ στραφεῖ στὴν «καθαρὴ» ἔρευνα, ἀλλὰ κυριότατα στὴν προσπάθεια τῆς ἐθνικῆς-πολιτικῆς ἀπελευθέρωσης, τῆς διάλυσης τῶν δομῶν τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς παραγωγῆς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀκπρόσωποί του ἀπέδιδαν καὶ στὴ φιλοσοφία μιὰ κατὰ προτεραιότητα πρακτικὴ χρησιμότητα καὶ σκοπιμότητα ὑπαρξῆς (*raison d'être*). Στάση ἐντελῶς φυσιολογική, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἀκόμη καὶ σὲ κοινωνίες ὅπου ἀνθεῖ ἡ πρωτότυπη θεωρητικὴ σκέψη, σὲ στιγμὲς ἐπείγουσας πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀνάγκης ἐπιζητεῖται μιὰ τέτοια «χρησιμοθηρικὴ» ἀποτελεσματικότητα, ὅπως ἔγινε καὶ στὴν ἴδια τὴ Γαλλία. Πάντως, αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἀνέτης πρωτοτυπίας καὶ ὑπολογίσιμης αὐτοδυναμίας θὰ ἀποτελέσει ἀργότερα καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀρχαιολατρικοῦ συντηρητισμοῦ: ὅταν ἡ ἐλεύθερη ἐλληνικὴ κοινωνία θὰ ἀναζητήσῃ μιὰ γενικὴ κοσμοθεωρία γιὰ νὰ ἐκφρασθεῖ ἰδεολογικὰ μέσα στὴ σύγχρονη πραγματικότητα, θὰ ἀνακαλύψῃ ὅτι τὰ οἰκειότερα καὶ περισσότερο ἔτοιμα μέσα τῆς τὰ παρῆχε ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα ὡς χῶρος ἀναφορᾶς.

Ὁ ἄγονος κλασικισμός, πὺλ θὰ ταλαιπωρήσῃ τὴν Ἑλλάδα τοῦ προχωρημένου δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα μὲ πολλοὺς τρόπους καὶ μὲ διάχυτὴ συνέπεια τὸν καθαρευουσιανισμό, βρίσκεται σὲ μιὰ περίπλοκη σχέση, θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ ταυτόχρονα, μὲ τὸν κλασικισμό τῶν Ἑλλήνων διαφωτιστῶν. Καὶ ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ἡ ἰδιότυπη σχέση τοῦ ἴδιου τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ κληρονομιά: μέσα σὲ ἕνα κίνημα ὁ ρ ο θ ο λ ο γ ι κ ὸ ἀνακαινιστικό διατηρήθηκε μιὰ, σὲ μεγάλο βαθμό, ρ ο μ α ν τ ι κ ῆ ἀντίληψη τῆς σχέσης («καταγωγικῆς» καὶ λοιπῆς) τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ μὲ τὸ νεοελληνικὸ ἔθνος⁶. Παράλληλα, ὅμως, ἡ ἀνάκληση τῆς κλασικῆς παιδείας ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες διαφωτιστὲς δὲν προσδιορίζεται, τουλάχιστον στὰ πρῶτα ἐκτεῖνα στάδια, ἀπὸ συντηρητικὲς τάσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἀδράνεια τῆς ἐμμονῆς στὰ «παραδεδομένα» (παραδεδομένα ἦταν γι' αὐτοὺς ἡ βυζαντινὴ κληρονομιά καὶ ἡ «κατάσταση» τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξο πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρχαία παιδεία καὶ ἡ ἀρχαιότροπη γλώσσα θὰ συνέβαλλαν ἀναγεννητικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ στὴν πνευματικὴ καὶ κοινω-

6. Ἐναν περιεκτικό προσδιορισμὸ τοῦ φαινομένου αὐτοῦ παρέχει ἡ "Ἀλχη Κυριακίδου-Νέστορος, Ἡ θεωρία τῆς ἐλληνικῆς λαογραφίας. Κριτικὴ ἀνάλυση. Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, [Ἀθήνα 1978], (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας, 6), κυρίως σελ. 35-39.

νική πρόοδο των σύγχρονων 'Ελλήνων'. Αὐτές, ὥστόσο, οἱ θέσεις καὶ προσδοκίες τοῦ ἀκμαίου νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μετασχηματίζονται μετεπαναστατικά πρὸς τὸ ἀσθενέστερο καὶ στατικότερο, καθὼς διασταυρώνονται μὲ, πρακτικά τουλάχιστον, ἀντίδρομες δυνάμεις πολιτικῆς ἐξουσίας, γενικῆς ιδεολογίας καὶ ἐκπαιδευτικοῦ προσανατολισμοῦ. Τὸ κοινωνικὰ προοδευτικὸ περιεχόμενον τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παιδείας ἀπωθεῖται καὶ μένει κυρίως ἓνας κλασικισμὸς ἱστορικὰ ἀόριστης ἐξιδανίκευσης τῆς ἀρχαιότητος, ὁμοιοτροπίας θεσμῶν καὶ ἐξωτερικῶν πολιτισμικῶν μορφῶν, ὅπως, βέβαια, καὶ γλωσσικοῦ μιμητισμοῦ. Οἱ "Ἕλληνες διαφωτιστὲς δὲν πρόλαβαν νὰ καταλήξουν σὲ μιὰ συστηματικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ καὶ διαλεκτικὰ ἐξελικτικὴ σχέση τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο, δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπιβάλουν τὸ μέροσ τῆς προοδευτικῆς ἀπάντησης ποὺ εἶχαν διαμορφώσει — καὶ τοὺς πρόλαβε ἡ ἀδράνεια, ἡ τυποκρατικὴ δυσκαμψία καὶ ἡ εὐκολία τῆς ἐπίσημης ἐκπαίδευσης καὶ ιδεολογίας τοῦ δέκατου ἑντατοῦ αἰῶνα. Στὴ διάρκεια του, ἡ σχέση τῆς νεώτερης Ἑλλάδας μὲ τὴν ἀρχαία θὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ δύναμη μιᾶς ἐξωτερικῆς ἐμμονῆς στὸ «αὐτονόητο» τοῦ πράγματος καὶ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία κριτικοῦ προβληματισμοῦ καὶ γόνιμων ἐσωτερικῶν διεργασιῶν. Μὲ τὰ φαινόμενα αὐτὰ συνδυάζεται ἡ ἔλλειψη πρωτότυπης ἐρευνας στὸ πεδίο τῶν φυσικῶν ἀλλὰ, σχεδὸν ἐξίσου, καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπου τὸ Πανεπιστήμιον ἀναπαράγει κατὰ βάση ἐγκυκλοπαιδικὰ μιὰ γνώση ποὺ ἀποκτᾶται στὰ εὐρωπαϊκὰ ἀκαδημαϊκὰ κέντρα, ἡ βαθμιαία εἰσόδος τοῦ γερμανικοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ ὑποδείγματος στὴν Ἑλλάδα, ἐπίσης χωρὶς κριτικὴ ἀνταπόκριση, ἡ ὑποχρέωση τῶν ἐπιγόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ συμφιλιώσουν ὁρισμένες ιδέες τοῦ γαλλικοῦ φιλελευθερισμοῦ μὲ σκληρυμένες δομὲς πολιτικῆς ἐξουσίας — καὶ διαμορφώνεται τὸ κυρίαρχο πνευματικὸ καὶ πολιτικὸ καθεστῶς, ποὺ τέμνεται κατὰ διαστήματα ἀπὸ πρακτικὰ ἀσθενεῖς ἀπόπειρες προοδευτικῆς παρέμβασης. Οἱ ριζοσπαστικὲς προτάσεις τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ μιὰ καθολικὴ ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, οὔτε θὰ ἀναφέρονται πλέον καὶ καμιά ἐπαναστατικὴ ρῆξις δὲν θὰ καταστεῖ δυνατή, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς πολιτειακὲς μεταβολές-ἐξελίξεις τοῦ 1843 καὶ τοῦ 1863 καὶ τὶς πολιτικὲς διαμάχες μέσα στὰ ὅρια τοῦ συστήματος. Ἡ ἐλεύθερη κοινωνία ποὺ ὁραματίστηκε ὁ Κοραῖς οὐσιαστικὰ πραγματοποιήθηκε, ἀφοῦ πρῶτα ἔχασε τὴ δυνατότητά της γιὰ σύγκρουση καὶ ρῆξις τῶν κατεστημένων. Τὰ πρόσωπα, ἄλλωστε, ποὺ θὰ στελεχώσουν τὸ ἑλληνικὸ κράτος, ἐνῶ σχεδὸν ὅλοι θὰ εἶναι μαθητὲς τοῦ Κοραΐ, θὰ ἀναγκαστοῦν νὰ στρα-

7. Βλ. Κ. Θ. Δημητρά, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τὶς πρῶτες ριζεῖς ὡς τὴν ἐποχὴ μας, Ὕψωση ἔκδοσης, Ἰνκαρος, [Ἀθήνα 1987], σελ. 160-162.

φοῦν ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὸ παρελθόν καὶ νὰ ἀγνοήσουν τὰ αἰτήματα ποὺ ἔθετε ἡ ἐκβιομηχάνιση καὶ ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος τοῦ αἵωνα. "Ἐτσι, μακροπρόθεσμα, ἀκόμη καὶ ἡ ἐκπαίδευση θὰ γίνεи περισσότερο συντηρητικὴ καὶ θὰ ἀπολέσει καὶ αὐτὸν τὸν κριτικὸ χαρακτήρα τὸν ὁποῖο ὁ ἐπιφανὴς λόγιος ἐπιθυμοῦσε νὰ διαθέτει.

Μόνο μὲ τὴ λογοτεχνικὴ γενιὰ τοῦ 1880, τοῦ Γιάννη Ψυχάρη καὶ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, θὰ καταστεῖ δυνατὴ μιὰ νέα ρήξη μὲ τὸ καθιερωμένο σύστημα ἀξιῶν. Καὶ ἓνα βασικὸ θέμα ποὺ ἀπαιτεῖ ἀκόμη εὐρεία διερεύνηση εἶναι ἡ σχέση Διαφωτισμοῦ καὶ Δημοτικισμοῦ, δηλαδὴ δύο κινήματων ποῦ, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μετακένωση ἀλλὰ καὶ τὸν ὅλο χαρακτήρα τους, σὲ πολλὰ σημεῖα συναντῶνται ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρκετὰ ἀποκλίνουν μεταξύ τους. Ἐδῶ, μποροῦμε ἀπλῶς νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι μέσα στὸν λογοτεχνικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ δημοτικισμὸ συνυπάρχουν τὸ βασικὸ ὀρθολογικὸ αἶτημα τοῦ πολιτισμικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ τῆς δημιουργίας ἐπάξιου παρόντος (ἀντίδραση στὴν ἄγνοια προγονολατρία), ἡ πρόσληψη τῆς δυτικῆς παιδείας, ἡ ἀναγκαῖα καὶ γόνιμη ἀνακάλυψη τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς παράδοσης καὶ ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀνακαίνιση καὶ τὴ μόρφωση τοῦ λαοῦ — μὲ μιὰ νεορομαντικὴ ἀντίληψη τῆς λαϊκῆς «γνησιότητος» καὶ τῆς «ἰθαγένειας», μὲ ἓναν ἐπίσης ρομαντικὸ ἱστορισμὸ ποὺ προσδιορίζει τὴν, ἀναγκαῖα καὶ πάλι, ἀνακάλυψη καὶ πρόσληψη τοῦ Βυζαντίου (μέσα στὴν κατεύθυνση ποὺ εἶχαν ἀνοίξει οἱ Σπυρίδων Ζαμπέλιος καὶ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος) καὶ μὲ ἓναν ἄλλοτε κριτικὸ καὶ ἄλλοτε συναισθηματικὸ ἐθνισμό, δηλαδὴ μὲ τάσεις ποὺ ἔφθασαν νὰ εὐνοοῦν, περισσότερο ἢ λιγότερο συνειδητά, μιὰ μεταφυσικὴ τῆς «ἐλληνικότητος». Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστῆμη, βέβαια, δὲν ὑπάρχουν περίεργα φαινόμενα. Ἀμιγῇ καὶ ἀπολύτως συνεκτικῆς λογικῆς κινήματα δὲν ἦταν οὔτε ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς οὔτε ὁ Δημοτικισμὸς, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ συχνότατα δὲν εἶναι τέτοια τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα γενικὰ καὶ γιὰ τοὺς πρόσθετους λόγους ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τίς, ἰδιαζόντως περίπλοκες κάποτε, νεοελληνικὲς ἰδιαιτερότητες.

Τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Κοραΐς ἔθεσε ἓνα πρόβλημα ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν ἐλληνικὴ σκέψη ἕως σήμερα: τὴ δυνατότητα τῆς ἐκπαίδευσης νὰ ἀλλάξει τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Πέρα ἀπὸ τὰ αὐτονόητα κοινωνιολογικὰ ἐρωτήματα ποὺ συνδέονται μὲ ἓνα τέτοιο πρόβλημα καὶ μὲ τὴν ὅλη διαλεκτικὴ σχέση παιδείας καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, περιοριζόμεστε ἐδῶ στὴν ὑπόμνηση τῆς γνωστῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ κατ' ἀρχὴν τὴν ἴδια τὴν τύχη τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων. Μὲ ἐξαίρεση τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1976, ποὺ νομικὰ τουλάχιστον οἱ βασικὲς ἀρχές της ἀκολούθησαν μέσα στὴν τελευταία εἰκοσαετία μιὰν ὁμαλὴ πορεία ἐφαρμογῆς, χωρὶς γενικὲς καὶ βίαιες ματαιώσεις, ὅλες οἱ προηγούμενες ἀπόπειρες ἐκπαι-

δευτικής ανακαίνισης κατέληξαν γρήγορα στην «ανάσχεση» — κυρίως εξαιτίας τῆς ἀντίδρασης τῶν ἀντίπαλων πολιτικῶν δυνάμεων, πού ὑποστηριζόταν ὁμως καί ἀπό τὴν ἀνάλογη ἀπροθυμία σημαντικῶν τμημάτων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης, ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἕως σχεδὸν τὰ τέλη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, νὰ συνιστᾷ ὄχι τόσο τὴ φυσιολογικὴ ἐξέλιξη ἑνὸς ὀργανισμοῦ, ὅσο τὴ διαταραγμένη πορεία ἑνὸς ἀνολοκλήρωτου συστήματος, πού ἡ φυσιογνωμία του προσδιορίζεται ἀπὸ θεσμικὲς καὶ ἐσωτερικὲς-ποιοτικὲς ἀνισότητες, ἀπὸ ἀδράνεις καὶ ἀντιφάσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία του νὰ προσφέρει ἀποτελεσματικὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προαγωγή σὲ ἓνα σοβαρὰ μεγάλο μέρος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ὅλα αὐτά, βέβαια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ «ἐκτὸς σχολείου» ταξικὰ αἷτια. Ἐπομένως, καὶ τὸ αἷτημα τοῦ Κοραῆ γιὰ μιὰ καθολικὴ, δημοκρατικὴ καὶ κριτικὴ ἐκπαίδευση θὰ ἀποδειχθεῖ τελικῶς ὑπερβολικὰ «ἐπικίνδυνον», καὶ μόνο σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις θὰ καρποφορήσει. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἐλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κρίσιμότερα ἀντικείμενα ἱστορικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς ἔρευνας πού χρειάζεται νὰ ἐπανερμηνευθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν μεταγενέστερων ἐξελίξεων, γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ τί ἐπιχείρησε νὰ πραγματοποιήσῃ καὶ τί τελικῶς ὀλοκλήρωσε. Ἡ μετακένωση ἀπέτελεσε ἓνα αἷτημα πού κυριάρχησε μὲ διάφορες μορφές σὲ ὅλη τὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἕως σήμερα. Ἴσως μιὰ νέα ἀνάγνωση τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν ἄλλων διαφωτιστῶν, ἰδίως τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου, νὰ εἶναι πλέον ἐπιτακτικὴ, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε πόσο διαφορετικὰ λειτούργησαν τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ αἷτήματα στὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ σκέψη καὶ πόσο διαφορετικὰ «προσλήφθηκαν» ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ συγκυρία.

Ὁ στοχασμὸς τοῦ Κοραῆ, παρὰ τὶς ἀτέλειές του καὶ τοὺς ἐγγενεῖς συμβιβασμούς του, μπορεῖ ἕως σήμερα νὰ λειτουργήσῃ θετικὰ καὶ νὰ ἀνανεώσει τὴν ἐλληνικὴ σκέψη μὲ βιώσιμες προτάσεις, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς ἀπέναντι στὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἀναφορά τῆς σὲ πολλὰ προβλήματα τοῦ παρόντος. Ἄν ἡ ἀρχὴ γίνῃ μὲ τὸν Κοραῆ, εἶναι βέβαιο ὅτι μιὰ συνολικὴ ἐπανερμηνεία τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ καταστεῖ δυνατὴ, γεγονὸς πού θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ κατανοήσουμε μιὰν ἀπὸ τὶς βασικὲς συνιστώσες τῆς νεοελληνικῆς συνείδησης καὶ νὰ λάβουμε μιὰ δικαιοτέρα στάση ἀπέναντί της.

RÉSUMÉ

P. D. MASTRODIMITRIS, «La *metakenosis* des objectifs du mouvement français des Lumières en Grèce pendant le 19e siècle (plan général du phénomène et de ses paramètres)».

Le but de la recherche contemporaine consiste dans une reconsidération plus judicieuse du mouvement grec des Lumières et de son riche patrimoine idéologique, en philosophie sociale.

Malgré les tensions à l'intérieur de ce mouvement, ses contradictions entre l'européanisme et le gallocentrisme, son orientation révolutionnaire ou autoritaire, ses tendances aristocratiques ou largement sociales, ce courant s'est étendu sous diverses formes presque dans le monde entier, en occident comme en l'orient.

Une vue globale des causes politiques et sociales—les plus profondes— des phénomènes, des facteurs principaux, et des puissances hostiles à ce mouvement dans l'Europe, conduit à l'approche de sa réception en Grèce pendant la fin du 18e et le début du 19e siècles. Ainsi rend-on claire l'initiative de ceux qui ont à l'origine contribué (Koray, Voulgaris, Misioudax, Katartzis, B. Lesbios, Ath. Psalidas etc.) à l'opération de la *metakenosis* des idées du courant européen des Lumières à l'intelligentsia grecque, ainsi que les réactions à ce fait, dans la large perspective des traditions, des institutions, des tendances spirituelles et sociales, spéciales en Grèce.

Les particularités locales, de caractère surtout historique et culturel (l'occupation turque et ses conséquences, l'absence d'éducation du clergé et en général le conservatisme de l'Eglise), ont refréné la large acceptation du mouvement des Lumières et sa consécration dans une société strictement orthodoxe. Néanmoins, ces conditions particulières ont favorisé son expansion aux colonies et aux principautés danubiennes qui étaient en contact, sans entraves, avec les courants des idées et les problèmes de l'Europe occidentale (réaction à l'oppression de l'Eglise Catholique et au Jésuitisme, culte du rationalisme, francmaçonnerie, pouvoir centralisé, inégalité sociale, etc.)

Même au cas où l'ignorance n'assombrirait pas les informations, les sources du conservatisme de l'orthodoxie, envers le courant des Lumières, avaient un fondement philosophique (le platonisme opposé à l'aristotélisme, l'humanisme contre l'industrialisation effrénée et le culte de la technologie, réflexion religieuse contre l'égoïsme arrogant et,

surtout dans le milieu des intellectuels, le culte de la civilisation grecque ancienne lié au char du conservatisme contre la volonté d'émancipation de cette antiquité).

Finalement au niveau des mutations sociales évidentes, ce courant des Lumières s'est trouvé idéologiquement isolé en Grèce, devenu sujet de philologie et, de ce fait, il est resté inefficace (phénomène de réduction de ses projets initiaux, refrènement de son dynamisme radical). Cependant dans le milieu des intellectuels où en principe il s'est limité, il a continué à contribuer à la prise de conscience des problèmes d'organisation de l'hellénisme, de cette période-là et à inspirer des efforts lumineux visant la solution de ces problèmes (diffusion de la connaissance au moyen des traductions, formation et culture du clergé avec la fondation des écoles, développement de la recherche philosophique et scientifique par l'éducation).

Les protagonistes du mouvement grec des Lumières ont posé (ou simplement congu) des questions, comme le conflit avec l'ordre établi des idées reçues, la redétermination de la place des Néogrecs à l'égard du passé et de leur présent, la connaissance critique fondée sur le sens objectif et démocratique, mais qui doivent attendre leur accomplissement. Des générations différentes, prêchant leurs propres idéologies dans des conditions politiques différentes, ont donné et ne cessent de donner des réponses plus ou moins audacieuses aux questions du mouvement des Lumières.

P. D. M.